

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

3

*Lietuvos valstybės idėja
(XIX a.-XX a. pradžia)*

ŽALTVYKSLĖ

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

3

*Lietuvos valstybės idėja
(XIX a.-XX a. pradžia)*

ŽALTVYKSLĖ

Vilnius

1991

Redakcinė kolegija:

**Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla**

Recenzavo;

Gediminas Rudis

TURINYS

Pratarmė.....	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Vladas Strutavičius</i> . Konstituciniai sumanymai Lietuvoje XIX a. pradžioje (1806-1812 m.)	7
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . 1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judėjimo politinė programa	29
<i>David Fajnhauz</i> . 1863 metų pagrindinė valstybė Lietuvoje	41
<i>Arūnas Vyšniauskas</i> . Socialdemokratijos politinė transformacija 1896 metais	67
<i>Rimantas Miknys</i> . P. Višinskis ir Lietuvos nepriklausomybės idėja	133
<i>Arvydas Gaidys</i> . Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905-1907 m.)	139
<i>Rimantas Miknys</i> . Vilniaus autonomistai ir jų 1904-1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai ..	173
<i>Egidijus Motieka</i> . Didžiojo Vilniaus Seimo preliudija: Memorandumas Rusijos vyriausybei	199
<i>Raimundas Lopata</i> . Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914-1915 metais	231
<i>Raimundas Lopata</i> . Lietuvių politinių centrų sąveika 1915-1916 metais	253
<i>Česlovas Laurinavičius</i> . Pasvarstymai Naujųjų laikų Lietuvos valstybės pripažinimo klausimu	271
II. SENA DISKUSIJA. KUR TAŠA?	291
<i>Vanda Sruogienė</i> . Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. Atsakymas V. Trumpai	291
<i>Vincas Trumpa</i> . Pora pastabų dėl V. Sruogienės atsakymų.....	301

III. PUBLIKACIJOS	303
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įkūrimo manifestas (projektas). Parengė <i>V. Sirutavičius</i>	303
Atgimimo priešaušryje. Parengė <i>S. Jegelevičius</i>	311
Lietuvių krikščionių-demokratų partijos programos projektas. Parengė <i>A. Gaidys</i>	327
Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui grafiui <i>S. J. Vitei</i> (1905 m. lapkritis). Parengė <i>E. Motieka</i>	341
Lietuvos konstitucijų projektai 1916-1918 metais. Parengė <i>A. Grigaravičius</i>	351
1917 m. rugsėjo 18-22 d. Lietuvių konferencijos Vilniuje rezoliucijos projektas. Parengė <i>R. Lopata</i>	435
Mykolas Rōmeris. Juozas Pilsudskis. Parengė <i>E. Motieka</i>	441
<i>Egidijus Motieka</i> . Keletas žodžių apie <i>M. Rōmerio</i> straipsnį "Juozas Pilsudskis"	481
PODSUMOWANIE	487
SUMMARY.....	497

LIETUVIŲ KRIKŠČIONIŲ DEMOKRATŲ PARTIJOS KŪRIMOSI APLINKYBĖS (1905-1907 M.)

Arvydas Gaidys

Ivadas

Švietėjų idėjos Vakarų Europoje pakirto katalikų bažnyčios ideologinį monopolį, o Didžioji prancūzų revoliucija - politinį ir ekonominį viešpatavimą. Iki XIX a. antrosios pusės bažnyčia rėmė feodalinę ideologiją, kurios pagrindas buvo monarchinė santvarka. Jau XIX a. pirmoje pusėje kai kurie katalikų veikėjai suprato, kad bažnyčiai reikia taikytis prie demokratinių judėjimų, kapitalistinės santvarkos ir jos pagimdytų naujųjų ekonominių gamybinių santykių. Norėdama sudaryti atsvarą plintančioms liberalizmo ir socializmo idėjoms, bažnyčia pati turėjo spręsti socialines-ekonominės visuomenės problemas, reguliuoti santykius tarp naujųjų besiformuojančių klasių. Tuo metu Vakarų Europos šalyse veikė savi socialinės katalikybės propaguotojai, pvz., Vokietijoje - E. Ketteleris (E. Ketteler), Prancūzijoje - A. de Munas (A. de Munn) ir kt. Leonas XIII buvo pirmasis popiežius, pavartojęs terminą "krikščioniškoji demokratija". Enciklikose "Rerum Novarum" (1891 m.) ir "Graves de Communi" (1901 m.) jis ragino katalikus veikti už bažnyčios ribų, dirbti visuomeninį darbą. Tai buvo nauja nuostata bažnyčios veikloje, krikščioniškojo demokratinio judėjimo pradžia.

Kai kurie autoriai lietuviškosios krikščioniškosios demokratijos genezę siejo su XIX a. pradžioje prasidėjusiu tautiniu atgimimu. Tačiau tautiškai ir demokratiškai nusiteikusių dvasininkų tuomet buvo nedaug. Be to, terminas "krikščionis demokratas" nėra mechaninis dviejų žodžių sujungimas. Tai kompleksinis katalikų bažnyčios veikimas visuomenėje kapitalizmo sąlygomis. Lietuviškosios krikščioniškosios demokratijos atsiradimą reikia sieti su XIX a. pabaigos katalikiškos spaudos ("Žemaičių ir Lietuvos apžvalga" /toliau - "Apžvalga"/, "Tėvynės sargas") leidimu, katalikų literatūrinės-politinės grupuotės susiformavimu,

lietuviškomis organizacijomis kunigų seminarijose. Tuomet jau susiformavo lietuvių nacija, prasidėjo inteligentijos idėjinė diferenciacija, plito liberalizmo, socializmo idėjos. Jaunieji kunigai sudarė atsvarą tiek šioms idėjinėms srovėms, tiek konservatyviai bažnytinei vyresnybei, radikaliau už pastarąją keldami tautinius ir socialinius reikalavimus.

1905-1907 m. besikurianti katalikų partija turėjo įvairius pavadinimus - "Lietuvių krikščionių demokratų sąjunga" (toliau - LKDS), "Lietuvių krikščionių demokratų partija" (toliau - LKDP), "Lietuviška katalikų demokratų partija", "Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimas". Straipsnyje bus vartojamas pavadinimas LKDP.

Literatūra šiuo klausimu suteikia gana šykščią ir prieštaringą informaciją. J. Tumas-Vaižgantas teigė, kad LKDP programa pradėta kurti pasirodžius Rusijos kadetų programai, t. y. 1905 m. spalio mėnesį. Partija nesusiformavo, kadangi Vilniuje tuo metu įsikūrė vyskupo E. Ropo vadovaujama Lietuvos ir Baltgudijos konstitutiškai-katalikiška partija (toliau - LBKKP), o Žemaičių vyskupas M. Paliulionis nepritarė LKDP programai. Be to, dėl administracijos varžymo neatsirado programos vykdytojų. LKDP pasiliko vien dvasios sąjunga¹. M. Riomeris savo studijoje pakartojo šiuos teiginius, pridurdamas, kad nors partija nesusikūrė, tačiau krikščionių demokratų srovė toliau veiksmingai funkcionavo². Išsamiausiai LKDP steigimosi istoriją tyrinėjo M. Krupavičius. "Trumpoje krikščioniškosios demokratijos istorijoje" krikščioniškosios demokratijos genezę jis siejo su tautinio atgimimo pradžia, ir teigė, kad iki 1905 m. krikščioniškoji demokratija pergyveno potencialųjį periodą, nuo to laiko prasidėjo aktualusis periodas. M. Krupavičius P. Būčį laikė formaliu, J. Tumą-Vaižgantą faktišku LKDP įkūrėju, o K. Šaulį - pirmuoju partijos ideologu³. Savo interviu, pateiktame 1954 m. "Tėvynės sarge"⁴, M. Krupavičius plačiau apsisusto ties partijos programos sukūrimu ir padarė išvadą, kad ji buvo sukurta P. Būčio, A. Jakšto-Dambrausko ir J. Mačiulio-Maironio 1904 m. Peterburgo dvasinėje akademijoje. Faktiškai programa tautos buvo kuriama šimtmečiais, o profesorai pateikę tik sumodernintą, stilizuotą kūrinių. Autoriaus nuomone, programa buvo plačiai paskleista visuomenėje, o caro valdžia

krikščionis demokratas laikė pavojingiausia ir įtakingiausia lietuvių partija. Kaip ir M. Krupavičius, A. Kasiulaitis lietuviškos krikščioniškosios demokratijos atsiradimą siejo su tautinio atgimimo pradžia⁵. Jo nuomone partija neišsikūrė dėl dviejų priežasčių: a) politinių aplinkybių - Lietuva buvo okupuota užsienio valstybės, ir b) bažnytinės hierarchijos ir senojo klero priešiško. Krikščioniškoji demokratija vėliau reiškėsi dviem keliais: socialine akcija ir švietėjišku bei ideologiniu darbu. P. Čepėnas rašė, kad iki I pasaulinio karo LKDP neorganizavo jokios slaptos veiklos, bet tenkinosi tik partinės spaudos - "Šaltinio" ir "Vadovo" - leidimu bei legalių katlikiškų organizacijų veikla⁶. Autorius krikščioniškosios demokratijos srovę tapatino su partijos veikla. V. Brizgys, remdamasis publikuotu kunigų susirinkimo nutarimu, teigė, kad LKDP kūrėsi 1906 m. pradžioje Žemaičių vyskupijoje⁷.

V. Kapsukas⁸, o po jo ir nemaža lietuvių tarybinių istorikų⁹, į LKDP įkūrimą žiūrėjo tik kaip į dvasininkų kovą su revoliuciniu judėjimu, socializmo idėjomis, carizmo, dvarininkų ir buožių interesų gynimą. V. Lukoševičius konstatavo, kad Lietuvos krikščioniškoji demokratija susiformavo XIX a. paskutiniame dešimtmetyje, kai "Apžvalga" pakeitė "Tėvynės sargas"¹⁰. Tai buvo katalikybės prisitaikymas prie kapitalizmo. Nesutampa nuomonės, ar LKDP realiai egzistavo kaip partija. Mažoje lietuviškoje enciklopedijoje klausimas nušviečiamas taip, kad partija įsikūrė 1905 m. ir nenutrūkstamai veikė vėlesniais metais¹¹. Tyrinėtojas J. Zinkus Tarybų Lietuvos enciklopedijoje teigė, kad LKDP veikė 1905-1906 m., Vilniuje ji turėjo savo neoficialų biurą¹². Autorius nurodė konkrečią LKDP programos sukūrimo datą - 1905 m. lapkričio mėnesį. Prof. A. Gaigalaitė rašė, kad partija tais metais organizacine prasme nesusikūrė¹³. Lenkų istorikas P. Losovskis krikščioniškosios demokratijos srovės atsiradimą siejo su XIX a. pabaiga¹⁴. 1905 m. revoliucija kristalizavo judėjimą.

Taigi istoriografijoje yra prieštaringų nuomonių dėl lietuviškosios krikščioniškosios demokratijos srovės genezės, partijos programos kūrimo datos, jos realaus egzistavimo 1905-1907 m. Nuo 1905 m. krikščionys demokratai tapo realia jėga Lietuvos visuomeniniame gyvenime. Iki I

pasaulinio karo daugiau užsiiminėję ideologine, organizacine ir kultūrine veikla, 1917 metais jie suaktyvino politinę veiklą ir prisidėjo prie Lietuvos valstybingumo atkūrimo. Remiantis minėta literatūra ir šaltiniais (atsiminimais, to meto spauda, archyvine medžiaga), straipsnyje bus nagrinėjamos LKDP ir jos programos kūrimosi 1904-1905 m. aplinkybės (stiejant jas su revoliucinio judėjimo pakilimu ir visuomeninio gyvenimo politizacija), mėginimai apiforminti partiją 1906-1907 m., jos organizacinių struktūrų nesusidarymo priežastys.

LKDP IR JOS PROGRAMOS KŪRIMAS 1904-1905 m.

Kadangi šaltiniai apie LKDP kūrimą yra prieštaringi, pradžioje palyginimui pateikiame jų ištraukas. P. Būčys savo atsiminimuose rašė: "Jau susipainiojo mano galvoje krikščionių demokratų partijos programos sudarymo chronologija. Žinau tik tai, kad tai įvyko po 1903 metų prieš 1907 metus ir tai Petrapilio katalikiškoje Dvasinėje Akademijoje"¹⁵. 1907 m. "Draugijos" žurnale spausdinamas programos projektas su tokiu redakcijos prierašu: "Šis projektas susistatytas tapo pernai prieš Vilniaus susivažiavimą"¹⁶. Vadinas, programa turėjo būti sukurta 1905 m. Nurodomi jos autoriai - kun. kanauninkas J. Mačiulis-Maironis, Peterburgo Dvasiškosios Akademijos inspektorius, kun. A. Jakštas-Dambrauskas, Akademijos profesorius, kun. P. Būčys, Akademijos adjunktas. J. Tumas-Vaižgantas rašė: "Lietuvių Krikščionių-Demokratų Sąjunga tapo sumanyta daug anksčiau prieš manifestą 17 spalio. ... Pasirodė Konstitutielių-Demokratų programos, kuris pilnai užganėdino mūsų reikalavimus, beliko tik pritaikinti jį prie mūsų vietinių aplinkybių ir pridėti ko ten trūko, būtent, tikėjimo dalykus. Tas darbas prieš pat Vilniaus seimą ir liko pavestas trims profesoriams"¹⁷. M. Krupavičius, komentuodamas J. Tumo-Vaižganto pasisakymą, teigė, kad "čia greičiausia kalbama apie kažkokį mums nežinomą reikalą. Aišku, kad jis neturi omenyje vyskupo Ropo Katalikų Konstitucionalistų partijos Lietuvai ir Gudijai programos"¹⁸. Iš tiesų, J. Tumas-Vaižgantas kalbėjo apie rusų kadetų partiją. Kadangi visuomenė apie ją galėjo sužinoti tik 1905

m. spalio pabaigoje, vadinasi LKDP programa iki Didžiojo Vilniaus seimo buvo rašoma labai skubiai. K. Šaulys apie krikščionių demokratų programą rašė, kad dar anksčiau, bene 1905 metais, buvo pagaminta trumpa krikščioniškojo socialinio mokslo santrauka bei programa "Krikščioniškoji Demokratija". Keturių mažo formato puslapių brošiūrėlė, atspausdinta privačiomis lėšomis, buvo išsiuntinėta žinomiems kunigams platinti ir aiškinti. Kiek vėliau pasirodė Petrapilyje sudaryta platesnė krikščionių demokratų nuostatų programa, paskelbta anuomet spaudoje. Didžiajame Vilniaus seime (1905 m.) krikščionių demokratų grupė dalyvavo su savąja programa (bene pagaminta ad hoc). Programoje buvo išdėstyti stambesniųjų socialinių, kultūrinių, ekonominių reformų reikalavimai. Programos lapas buvo dalinamas ir skleidžiamas seimo dalyviams¹⁹. Minima brošiūrėlė galėjo būti 1906 m. paties K. Šaulio išleistos knygelės apie bendruosius krikščioniškosios demokratijos principus²⁰ prototipas. M. Krupavičiaus nuomone, Didžiojo Vilniaus seimo metu platintas lapas buvo krikščionių demokratų proklamacija ir dėl to pati programa jau turėjusi būti parašyta²¹. Taigi dauguma šaltinių programos sukūrimo data laiko 1905 m. M. Krupavičius teigė, kad programa buvo sukurta Peterburge 1904 m., o tai, kad minimi 1905 m., buvęs tik programos pasirodymas viešumoje²². Jis rėmėsi P. Būčio teiginiu, kad A. Jakštas-Dambrauskas pasitraukė iš akademijos dar 1904 metais, o jis prisidėjo prie programos rašymo. Tačiau A. Jakštas-Dambrauskas 1905 m. dar buvo Peterburge ir gruodžio 4 d. rašė vyskupui M. Paliulioniui, prašydamas atleisti jį nuo profesūros²³. Vis dėlto į M. Krupavičiaus nuomonę reikia žiūrėti rimtai, kadangi jis asmeniškai kalbėjosi su programos autoriais. Tą pačią datą patvirtina ir kita literatūra²⁴. Galbūt P. Būčys, teigdamas, kad programa buvo rašoma po 1903 m. ir iki 1907 m., pats atsakė į šį klausimą. Ji pradėta kurti 1904 m. Peterburgo Dvasinėje Akademijoje, sukurta 1905 m. veikiant revoliuciniams įvykiams ir tautiniam judėjimui bei tobulinama 1906 m. Kad programos projektas keitėsi, nurodė ir P. Losovskis²⁵.

Kas sukūrė programą? P. Būčys rašė: "Gera! atsimenu, kad trys profesoriai tą darbą atliko. Aiškiai žinau, kad man

buvo pavesta ruošti pirmuosius pasiūlymus, kuriuos perkratinėdavome mes trys. Prof. Maciulevičius nepraleido nei vieno paragrafo giliai neižvelgęs. Tik nežinau, kas buvo trečias - ar Dambrauskas ar Baltrušis. Žinau, kad prie partijos programos ruošimo nė kiek neprisidėjo profesorius kunigas Jaunius, bet baigus ją rengti ir jis jai pritarė"²⁶. Maironio teigimu, visa lietuviška Akademijos profesūra labai domėjosi programos rengimu ir visi atsidėję ją svarstė ir diskutavo, išskyrus jau minėtą profesorių Jaunių ir Pranaitį, kuris iš Akademijos jau buvo pasitraukęs. Į M. Krupavičiaus pateiktą klausimą, kas parašė programą, A. Jakštas-Dambrauskas atsakė: "Būčys parašė, o mes pasirašėme"²⁷.

Nuo 1905 m. pradžios savos partijos ir programos sukūrimu rūpinosi ir Lietuvos kunigai. Kun. J. Bikinas 1905 m. sausio 31 d.* rašė A. Jakštui-Dambrauskui: "Ar neverta būtų mums pasirūpinti apie sustatymą tautiškai-katalikiškosios partijos, kad turėti už ką nusitverti - jei įvyktų kokios permainos. Jog varpiečiai jau antri metai kaip kala įstatymus savo programos, mes gi vis dar tebeklaidžiojame kiekvienas sau. Sako, kad į ministrų kabinetą būsią pakviesti "atstovai" katalikiškosios dvasiškijos bažnytiniam reikalams svarstyti. Gal ką ir laimėsime"²⁸. Remdamiesi šiuo laišku, galime daryti prielaidą, kad Lietuvos kunigai dar nežinojo apie petrapiliečių profesorių pradėtą darbą. Jų idėja kurti partiją subrandino suaktyvėjęs Lietuvoje politinis gyvenimas. 1905 m. balandžio 5 d. kun P. Vilūnas laiške A. Jakštui-Dambrauskui siūlė rašyti visų Lietuvos kunigų memorandumą carui arba ministrų kabinetui, kuriame reikėtų išdėstyti socialinius ir nacionalinius reikalavimus²⁹. To laikotarpio J. Tumo-Vaižganto susirašinėjimas su A. Jakštu-Dambrausku rodo jaunųjų kunigų politizaciją ir jų nesutarimą su dvasine vyresnybe. Rašydamas apie vyskupą M. Paliulionį, J. Tumas-Vaižgantas konstatavo, kad šis galutinai išreiškė "votum nueufnoscī" (lenk.) jaunajai kunigijai³⁰. J. Tumas-Vaižgantas kvietė petrapiliečius profesorius atvažiuoti į Lietuvą aptarti reikalų. Jis siūlė rašyti

* Pagal kurį kalendorių datuojama epistolarinė medžiaga, nėra aišku.

M. Paliulioniui kunigų memorialą, kuriame būtų apimami aukštesniųjų ir žemesniųjų kunigų savitarpio santykiai³¹. A. Jakšto-Dambrausko nuomone, memorialas neturėtų būti imperatyviškas, be to, M. Paliulioniui jo įteikti nesą prasmės, o reikėtų laukti naujo vyskupo paskyrimo³². 1905 m. balandžio 24 d. J. Tumas-Vaižgantas pasakė pamokslą, kuriame ragino žmones reikalauti lietuviško mokslo ir lygybės³³. 1905 m. birželio 15 (28) d. pasirodė kun. P. Vilūno straipsnis "Į bendrą darbą", kuriame lietuvių kunigai raginami aktyviai dalyvauti visuomeniniame gyvenime³⁴. Liepos mėnesį įvyko kunigų susirinkimas dalyvaujant kunigui M. Paliulioniui dėl knygų leidimo draugijos įsteigimo³⁵. 1905 m. rugsėjo 29 d. J. Bikinas rašė J. Tumui-Vaižgantui: "Tur but gava! nuo kun. Jarulaičio užkvietimą ant 12 spalio dienos pribūti į Kauną. Taip parėdė J. M. Vyskupas būdamas Plungėje. ... Ar gava! nuo manęs siūsta aną dien "Lietuvos katalikai demokratai" ir ką su ja padarei. Jei turėtumei sudorotą šiokią tokią programą krikščionių demokratų, gal verta būtų, kad ją atsivežtum Kaunan. Davėme žinią Seiniškiams (K. Civinskiui ir Laukaičiui) ir Vilniškiams idant atvyktų"³⁶. Nėra aišku, ar minimas leidinys "Lietuvos katalikai demokratai" buvo kokia nors programa ir ar ji padirbta petrapiliečių, ar Lietuvos kunigų. Kitame laiške J. Bikinas paminėjo, kad 1905 m. rugsėjo 20 d. Vilniun turėjo suvažiuoti kauniškiai ir vilniškiai kunigai svarstyti "Katalikų Demokratų programą"³⁷. Čia taip pat neaišku, ar kalbama apie 1907 m. paskelbtą LKDP programos variantą, ar ką kita. 1905 m. spalio 11 d. Vilniuje susirinko kunigų taryba dėl laikraščio "Žiburyš" leidimo ir dėl Vilniaus vyskupystės reikalavimų³⁸. 1905 m. spalio 18 d. kun. K. Pakalniškis įteikė M. Paliulioniui referatą apie socialistinį judėjimą Lietuvoje ir kovą su juo³⁹. Jame siūloma leisti katalikišką spaudą, steigti draugijas, bibliotekas, religines draugijas. Rašoma ir apie būtinybę steigti partiją: "Priešpastatant socialistinei darbininkų partijai, mums reikia sukurti darbininkų partiją krikščioniškosios demokratijos pagrindais pagal popiežiaus Leono XIII 1891 m. encikliką. Tokią partiją galima bus sukurti tik ateityje, tačiau ir dabar reikia periodiniuose leidiniuose agituoti už tokios partijos sukūrimą"⁴⁰. 1905 m. spalio 28 d. kun. P. Januševičius

informavo A. Jakštą-Dambrauską apie Šv. Kazimiero draugijos įsteigimą: "Tam tikslui buvo net trijų vyskupysčių susivažiavimas - buvome pas sufraganą (G. Cirtautą - A. G.), Paliulionį, pas mane susirinkę. ... Vakar buvau Vilniuje, - nuvežiau minėtų draugijų įstatymus J. M. vyskupui Ropui, kalbėjau apie susivienijimą"⁴¹. Neaišku, koks buvo minimas susivienijimas. Galbūt P. Januševičius E. Ropui kalbėjo apie partiją.

Suminėti šaltiniai rodo, kad nuo 1905 m. pradžios Lietuvos kunigų visuomeninis judėjimas tolydžiai stiprėjo ir ypač aktyvizavosi rudenį. Periodinės spaudos leidimo, Šv. Kazimiero draugijos steigimo ir kiti klausimai siejami su partijos steigimo klausimu. Matyt krikščionys demokratai ruošėsi plačiai organizuoti partinei veiklai. Į partijos kūrimo darbą buvo išitraukę ir petrapiliečiai, ir visų trijų Lietuvos vyskupijų atstovai. Apie šį darbą gerai žinojo M. Paliulionis ir, greičiausiai, E. Ropas. Vyskupati nekludė šiam procesui.

Idėja sušaukti Didįjį Vilniaus seimą kilo 1905 metų spalio mėnesį. Iki jo lietuvių visuomenė apie krikščionis demokratų nebuvo girdėjusi. Tą patį patvirtino ir L. Gira: "Vilniaus lietuviai tuomet skirstėsi į tris sroves: tautininkų, Lietuvos demokratų ir demokratų socialistų, krikščionių demokratų tuomet dar nebuvo čia girdėti"⁴². Didysis Vilniaus seimas krikščionims demokratams buvo proga pirmą kartą visuomenėje pasireikšti kaip politinei jėgai. Todėl jo metu buvo manoma padaryti lietuvių krikščionių demokratų susirinkimą. 1905 m. spalio 29 (lapkr. 11) kun. A. Petrusis "Vilniaus žiniose" pranešė, kad Kaune įvykęs bendras Žemaičių ir Seiniškių kunigų susirinkimas, ir netolimoje ateityje turi būti bendras susirinkimas Vilniuje⁴³. J. Bikinas 1905 m. lapkričio 10 d. rašė J. Tumui apie rūpinimąsi partinės spaudos leidimu: "Mes rokuojam "Žiburį" padaryti centrališkuoju Lietuvos kunigijos organu į vietą supelyjusio "Przegląd Katolicki". ... "Šaltinis" tebunie Lietuvos katalikiškosios demokratijos organu - lygsvaros užlaikymui su "Vilniaus Žiniomis". Apie "Šaltinį" man regis reikėtų tvirti musąją (katalikiškąją) politišką kuopą"⁴⁴. 1905 m. lapkričio 11 (24) d. P. Vilūnas kvietė kunigus ruoštis lietuvių susirinkimui, atsisakyti vyskupysčių partikuliarizmo. Numatyta, kad kunigai keletą dienų prieš Didįjį Vilniaus

seimą turėjo surengti savo susirinkimą ir aptarti svarbiausius savo programos punktus⁴⁵. Kun. J. Kukta 1905 m. lapkričio 16 (19) d. "Vilniaus Žiniose" kvietė Vilniaus vyskupystės kunigus su vyskupo E. Ropo pritarimu sušaukti susirinkimą 1905 m. lapkričio 22 (gruodžio 5) d.⁴⁶

J. Tumas-Vaižgantas ėmėsi organizuoti dvasininkijos pajėgas į rengiamą Didįjį Vilniaus seimą. Jis apvažinėjo visas tris vyskupijas, taip pat aplankė ir Peterburgo Dvasinę akademiją. Akademijoje buvo padarytas posėdis, kuriame, be kitų, svarstytas ir programos klausimas. Iš Peterburgo į Vilniaus seimą J. Tumas-Vaižgantas atvažiavo drauge su P. Būčiu ir jam užleido savo vietą seimo prezidiume. Didžiojo Vilniaus seimo metu J. Tumas-Vaižgantas toliau organizavo kunigus ir drauge su jais posėdžiavo. Programą paruošti buvo pavesta J. Mačiuliui-Maironiui, A. Jakštui-Dambrauskui ir P. Būčiui⁴⁷. Jei patikėsime šiuo A. Merkelio pasakojimu, tuomet turėtume sutikti, kad LKDP programa buvo rengiama labai skubiai - prieš pat Didįjį Vilniaus seimą ir jau jo metu. Tokio didelio dokumento neįmanoma buvo sukurti per kelias dienas, neturint jokios bazės. Matyt, petrapiliečiai, o ir Lietuvos kunigai jau anksčiau turėjo programos apmatius. Programos sudarymas buvo visuomeninės-politinės minties išsivystymas į realią politinę deklaraciją. 1905 m. spalio 17 d. caro manifestas ir Didžiojo Vilniaus seimo rengimas spartino šį procesą.

Seimo metu krikščionys demokratai pasireiškė kaip organizuota, viena didžiausių frakcijų⁴⁸. Seime iš 2 tūkstančių dalyvių buvo apie 100 kunigų (5% visų dalyvių). Suvažiavimo prezidiume kunigus ir krikščionis demokratų atstovavo P. Būčys. Krikščionys demokratai sutiko su seimo rezoliucijomis dėl autonomijos, tiksliai pasisakė už nekruviną revoliuciją⁴⁹. Tuoj po seimo įvyko du kunigų susirinkimai. 1905 m. lapkričio 23 (gruodžio 6) d. apie 100 kunigų priėmė nutarimą dėl padėties Vilniaus vyskupijos bažnyčiose ir nutarė kreiptis į vyskupą E. Ropą⁵⁰. Apie kitą kunigų susirinkimą "Vilniaus Žinios" informavo taip: "Užvakar Lapkričio 24 (Gruodžio 7) d. buvo atskiras kunigų lietuvių susirinkimas prie Šv. Mikalojaus bažnyčios. Svarstė reikalą įvedimo lietuviškos kalbos į lietuviškai kalbančiųjų parapijų bažnyčias visose trijose Vilniaus vyskupystėse Vilniaus,

Žemaičių ir Seinų. Taip-pat liko įkurta Lietuviška Katalikiška demokratų partija visoms minėtoms vyskupystėms. Šita partija rengiasi lošti tokią pat rolę, kaip Vokiečių reichstage centras. Magilavo (liet. latv.) arcivyskupystės toji partija neapims. Dalyvavo susirinkime apie 50 kunigų. Didesnė dalis buvo suvalkiečiai. Prasidėjus svarstymams apie šitos vyskupystės reikalus ir apsireiškimus, trukumui tikro supratimo, keli Vilniaus vyskupystės kunigai atsitraukė iš susirinkimo...⁵¹. Šis pranešimas rodo, kad susirinkime dalyvavo tik apie pusę kunigų, buvusių seime. Tai buvo dėl to, kad ne visa kunigija ėjo su krikščionimis demokratais. Pvz., kun. S. Stakelė, kun. J. Ambraziejus priklausė tautiniams demokratams⁵², dalis kunigų, matyt, laikė save nepartiniais arba dėl laiko stokos išvažinėjo namo. Be to, kai kurie kunigai bijojo konflikto su prolenkiška bažnytine vyresnybe. J. Tumo-Vaižganto nuomone, partija tuo metu nesusikūrė organizaciniu požiūriu, kadangi nebuvo sudarytas jos vykdomasis organas⁵³. Laiške kun. A. Kaupui jis rašė: "Turėjome pasidirbę programą, su tuo tikslu kėlavau net į Petrapilį pas prof. P. Būčį, Mačiulį ir Dambrauską, turėjome jau ir biurą išsirinkę: kun. Mironas (Vilniaus vyskupija), Civinskas ir Totoraitis (Seinų vyskupija) ir aš (Žemaičių vyskupija su rezidencija) Vilniuje; tačiau prieš mūsų programą vysk. Ropas paskelbė savo programą, prieš mūsų biurą - savo biurą, įtraukdamas vieną tik iš mūsų, kun. Mironą"⁵⁴. Biuras galėjo įsisteigti keletą dienų prieš Didžiojo Vilniaus seimo pradžią ir egzistuoti iki 1905 m. gruodžio 7 d. kunigų susirinkimo dalyvių vizito pas E. Ropą, kuriame keltami lietuvių kalbos būklės Vilniaus vyskupijos bažnyčiose ir LKDP veiklos klausimai. Biuras, matyt, buvo partinės organizacijos užuomazga, tačiau partija vis dėlto organizaciniu požiūriu nesusikūrė. Į periferiją buvo pasiųsti keli partijos atstovai (S. Kairys nurodė J. Tumą-Vaižgantą Kauno gubernijai ir kun. Civinskį Suvalkų gubernijai⁵⁵, M. Krupavičius - kun. A. Vyšniauską, veikusį Gelgaudiškyje⁵⁶, Lietuvių enciklopedija - kun. Grajauską⁵⁷), partijos vardu išleisti keli atsišaukimai (dėl lietuviškų mokyklų, smerkiantys socialdemokratų veiklą). J. Tumo-Vaižganto žodžiais tariant, partija liko "dvasios sąjunga". Pagrindinė priežastis buvusi ta, kad vyskupas E. Ropas tuo metu kūrė LBKKP, o LKDP

programa taip ir liko Žemaičių vyskupo nepatvirtinta⁵⁸. P. Būčys, rašydamas apie kunigų susirinkimą, nurodė, kad pagrindinis klausimas buvo keliamas dėl periodinio krikščionių demokratų organo išleidimo visai Lietuvai. Kun. J. Laukaitis Seinų vyskupijos administratoriaus vardu pareiškęs, kad Seinų vyskupija leis savo laikraštį Seinuose. Tai, P. Būčio nuomone, reiškė, kad krikščioniškoji demokratija Lietuvoje nėra partija, o palaida bala, srovė be organizacijos ir be drausmės. Dėl to jis nesiėmė toliau organizuoti partijos⁵⁹. P. Būčio pasakojimas rodo, kad petrapiliečiai gerai nežinojo realios situacijos Lietuvoje, o tarp jų ir atskirų vyskupysčių atstovų buvo nesutarimų. Seinų vyskupijos administratorius J. Antanavičius, matyt, tikėjosi kontroliuoti savo vyskupijos lietuvius kunigus ir jų spaudos organą. 1905 m. pabaigoje Kaune pradėjo eiti katalikiškas laikraštis "Nedėldienio skaitymai", o 1906 m. pradžioje Seinuose - "Šaltinis". P. Būčys teigė, kad partijos projektą rodęs E. Ropui - tas nei pagyręs, nei papeikęs sumanymo, tik siūlęs dėtis prie LBKKP; M. Paliulionis visiškai pritaręs sumanymui, o J. Antanavičius pritarė, bet atsisakė viešai tai pareikšti⁶⁰. Kodėl E. Ropas, neturėdamas aškos nuostatos, leido lietuviams krikščionims demokratams daryti savo susirinkimą Vilniuje? Be kitų priežasčių (žr. p. 18) Vilniaus vyskupijos galvai rūpėjo revoliucinės situacijos sąlygomis kontroliuoti padėtį savo valdose. Jam tai pavyko - lietuvių krikščionys demokratai prisidėjo prie to, kad Didžiojo Vilniaus seimo metu buvo išvengta radikalesnių politinių rezoliucijų. 1905 m. gruodžio 7 d. kunigų susirinkimas, galima sakyti, užbaigė pirmąjį LKDP steigimo etapą.

Peržvelgus faktinę medžiagą, galima apibendrinti, kokiomis aplinkybėmis kūrėsi LKDP. M. Krupavičius teigė, kad LKDP - seniausia lietuviška partija. Jis siejo LKDP pradžią su "Apžvalgos" laikraščio pasirodymu 1890 m.⁶¹ Tačiau kunigai, susibūrę apie "Apžvalgą" ir "Tėvynės sargą", jokių organizacinių struktūrų ir rašytinės programos neturėjo. Tai buvo literatūrinė-politinė grupuotė. Šios grupuotės nariai, keldami socialinius ir nacionalinius reikalavimus, skyrėsi nuo senojo konservatyvaus klero ir pasireiškė kaip krikščionys demokratai. Tačiau pats šis terminas spaudoje neminimas, neskelbiamos popiežiaus

Leono XIII enciklikos. M. Krupavičius nurodė, kad Leono XIII idėjos XX a. pradžioje skverbėsi į Lietuvą iš užsienio, ir labiausiai iš Lenkijos. Jo nuomone, svarbiausia kliūtimi joms plisti buvo carizmo politika⁶². J. Pajaujis teigė, kad pagrindine kliūtimi buvo Lietuvos klero "zubrai" - reakcingi prelatai⁶³. Leono XIII idėjos buvo pritaikytos Vakarų demokratijos sąlygomis. Lietuvių kunigams atvirai platinant šias idėjas, būtų reikėję stoti į atvirą konfliktą su caro valdžia, o valdžios, pagal krikščioniškosios demokratijos mokymą, reikia klausyti. 1904 m. lietuviams buvo gražinta spauda lotyniškais rašmenimis, leista mokytis tikybos gimtąja kalba, caro duotas paliepimas panaikinti apribojimus religijos reikaluose, 1905 m. panaikinti persekiojimai pereinantiems iš stačiatikybės į kitą tikyba, mokyklose leista mokytis gimtąja kalba. Šie apribojimų panaikinimai dvasininkijai įkvėpė viltį, kad krikščioniškoji demokratija galės veikti legaliai ir pagal europietišką pavyzdį.

Peterburgo Dvasinėje Akademijoje buvo sutelktos stiprios lietuvių konfesinės inteligentijos pajėgos. P. Būčys, J. Matulaitis baigė katalikiškąjį Fribūrgo universitetą ir žymiai geriau susipažino su Vakarų Europos krikščioniškosios demokratijos idėjomis. Neatsitiktinai J. Matulaitis kartu su kitais ėmėsi organizuoti Krikščionių demokratų partiją Lenkijoje. Kaip jau anksčiau minėta, LKDP programos kūrimas buvo procesas, kuris tęsėsi 1904-1905 m., o galbūt ir 1906 m. M. Krupavičiaus teigimu, lietuvių krikščioniškoji demokratija 1905 m. perėjo iš potencialaus į aktualųjį periodą. Pradžioje programos kūrimas tebuvo Peterburgo Dvasinės Akademijos profesūros visuomeninės minties pasireiškimas, neturėjęs konkretesnių tikslų. Šią prielaidą patvirtina tai, kad patys programos autoriai gerai neprisiminė apie savo darbą. Jie iš pradžių dar nebuvo įsisąmoninę, kokios istorinės reikšmės dokumentą kūrė. 1905 m. pradžioje partijos steigimo idėja apėmė ir Lietuvos krikščionis demokratų. Tai sąlygojo suaktyvėjęs Lietuvos politinis gyvenimas. Tuo metu jau egzistavo šios lietuvių partijos - socialdemokratų (įkurta 1896 m.) ir demokratų (įkurta 1902 m.). Kol jos veikė pogrindyje, lietuvių dvasininkams nesudarė didelės konkurencijos. 1905 m. jiems jau buvo būtina turėti savo programą, pritaikytą naujoms politinėms aplinkybėms,

ir savo viešą organizacinę struktūrą. Ypač tai buvo reikalinga priešinant save plintančiam socialdemokratų judėjimui. Partijos kūrimą pagreitino 1905 m. spalio 17 d. caro manifestas, po jo įvykęs rusų buržuazinių partijų įsisteigimas ir ypač ruošiamas Didysis Vilniaus seimas.

LKDP steigimui padėjo ir tai, kad Lietuvos bažnytinė hierarchija taip pat politizavosi, stengdamasi išlaikyti savo pozicijas. 1905 m. vasario mėnesį Peterburge susirinko visi Mogiliovo arkivyskupystės vyskupai ir pateikė ministrų komitetui reikalavimus dėl katalikų bažnyčios padėties Rusijoje⁶⁴. Maždaug nuo 1905 m. vasaros M. Paliulionis rengė ir dalyvavo susirinkimuose, kuriuose buvo svarstomi ne tik katalikiškos spaudos, bet ir partijos kūrimo klausimai. Reikia manyti, kad apie šiuos procesus žinojo bei jiems nekludė E. Ropas.

MĖGINIMAI ĮKURTI LKDP 1905 m. pab. - 1907 m.

Kai lietuvių krikščionims demokratams nepavyko įsteigti savo organizacinio centro Vilniuje, jų veikla susikoncentravo Kaune.

J. Tumas-Vaižgantas taip aprašė visuomenės reakciją į kunigų susirinkimą Vilniuje, įvykusį po Didžiojo Vilniaus seimo: "Lietuvių Krikščionių Demokratų" partijos vardas pasklydo gan plačiai; tapo padėtas net ant dvejeto-trejeto atsišaukimų, jos vardu kalbėta Vilniaus Seime, - ir taip visuomenė ir laikraščiai tapo suklaidinti: manė L.K.D. Sąjungą jau esant pilnai suorganizuota, turint savo pildomąjį organą, o atsišaukimus esant jos principų išreiškimais. Pravers todėl žinoti, jog nei Sąjungos, nei pildomojo organo nėra, o vienas-kitas atsišaukimas tapo ne Sąjungos paleistas, bet atskirų organizatorių, kurie, nors padėjo parašą L.K.D., bet visą atsakymą už turinį ant savęs turi prisiimti"⁶⁵. Iš tiesų, po 1905 m. gruodžio 7 d. spaudoje buvo daug atsiliepimų apie LKDP veiklą. Rankraštinė medžiaga rodo, kad kalbėta apie realų procesą, mėginimai organizuoti partiją dar tęsėsi. Tačiau pirma reikia apžvelgti, kas vyko po Didžiojo Vilniaus seimo periferijoje. M.Krupavičiaus teigimu, po seimo LKDP programa buvo

platinama susirinkimuose ir mitinguose, įsteigta keletas partijos skyrių, caro valdžia ypatingai sekusi krikščionių demokratų veiklą, laikiusi juos esančius pavojingiausia režimui lietuviška partija⁶⁶. M. Krupavičius labai norėjo išryškinti savo partijos vaidmenį 1905-1907 m. revoliucijos metu. Šio straipsnio autoriui nepavyko aptikti archyvinių duomenų, kuriuose būtų carinių pareigūnų minima lietuvių krikščionių demokratų veikla tais metais. Dalis lietuvių dvasininkijos, ypač Žemaičių vyskupijoje, aktyviai dalyvavo kulminaciniuose (1905 m. pab. - 1906 m. pr.) revoliucijos įvykiuose. A. Gaigalaitė dvasininkus pagal jų nusistatymą revoliucijos atžvilgiu skirstė į tris grupes. Aukštoji dvasininkija griežtai stjo prieš revoliuciją. Kita dalis susidėjo su nuosaikiaisiais elementais ir memorandumų pagalba tikėjosi išgauti iš caro nuolaidų. Tretieji, tokie, kaip J. Tumas-Vaižgantas, aktyviai dalyvavo liaudies judėjime⁶⁷. Lietuvos Respublikos Centriniam valstybiniam istorijos archyve (CVIA) saugoma byla, kurioje yra 36 Žemaičių vyskupijos kunigų, dalyvavusių revoliucijoje, sąrašas⁶⁸. Kadangi dokumentuose minimos ir kitų kunigų pavardės, tas sąrašas turėjo būti žymiai didesnis. Kunigai dažniausiai kaltinti tuo, kad ragino liaudį vykdyti seimo nutarimus, išvaryti iš krašto rusų tautybės valdininkus ir mokytojus, nemokėti mokesčių, naikinti monopolius ir kt. Tačiau neminama, kad kunigai būtų veikę kaip LKDP atstovai ar krikščionys demokratai. Dažnai jiems prikljuojama "antivyriausybines lietuviškos partijos" nario etiketė. Minima J. Tumo-Vaižganto veikla Vadaktuose bei jo programa, tačiau ji nelaikoma LKDP atstovo veikla⁶⁹. Nėra duomenų, kad programa būtų buvusi platinama liaudyje. Tačiau nereikia atmesti galimybės, kad ja krikščionys demokratai naudojosi, vystydami teorinę mintį, ruošdami rinkimų į dūmą platformą, vykdydami organizacinį darbą. J. Tumo-Vaižganto veikla Vadaktuose - vienintelis žinomas ženklus LKDP nario

darbo periferijoje pasireiškimas. 1905 m. gruodžio 7 d.* vadaktiečiai, J. Tumo-Vaižganto vadovaujami, susirinko ir įsteigė politinę kuopą, pramindami ją "Lietuvių Krikščionių Demokratų Sąjunga". Toji kuopa vėliau ketino susijungti su kuria nors kita platesne organizacija⁷⁰. 1905 m. gruodžio 7 d. Vadaktų kuopos sueigoje priimtame nutarime liečiami tikėjimo, kalbos, mokymo, žemės paskirstymo, vietinės savivaldos, nacionalinių santykių, blaivybės, santykių su dvarininkais klausimai. 1905 m. gruodžio 11 d. susirinkime, dalyvaujant dvarininkams, priimti nutarimai, nagrinėjantys dvarininkų ir kumečių santykius⁷¹. Palyginę su LKDP programa, pamatysime, kad šiuose nutarimuose mažiau politinių akcentų, tačiau nuodugniau paliečiami socialiniai klausimai. Kaip galima spręsti iš 1905 m. rugsėjo 29 d. J. Bikino laiško J. Tumui-Vaižgantui⁷², Vadaktų kuopos lyderis jau anksčiau buvo paruošęs tam tikrą krikščionių demokratų programą. J. Tumas-Vaižgantas aiškiai deklaravo krikščioniškosios demokratijos teiginius. Tačiau ir tie kunigai, kurie, nedemonstruodami savo partinės priklausomybės, reikalavo vykdyti seimo nutarimus, kėlė atskirus nacionalinius ir socialinius reikalavimus, plačiąja prasme veikė kaip krikščionys demokratai. Archyvinės bylos rodo, kad lietuvių kunigų dalyvavimas revoliucijoje baigėsi sustiprėjus reakcijai, 1906 m. pradžioje.

Nuo 1905 m. pabaigos pastangos įkurti partiją koncentravosi Žemaičių vyskupijoje. 1905 m. gruodžio 23 d. laiške J. Bikinas pranešė J. Tumui-Vaižgantui, kad yra parašyta Lietuvos katalikiškosios demokratijos programa ir kad "partijos" programa jos vadinti negalime, nes partijai priešingas vyskupas (matomai M. Paliulionis - A. G.) ir kai kurie kunigai. Siunčiamąjį raštą reikėtų sulyginti su kitais panašiais dokumentais ir išsiuntinėti Žemaičių, Seinų, Vilniaus vyskupijų kunigams⁷³. Iš šio teksto galima daryti

* Literatūroje lietuvių krikščionių demokratų susirinkimas Vilniuje ir Vadaktų kuopos susirinkimas datuojamas ta pačia diena - 1907 m. gruodžio 7 d. Matyt, Vadaktų kuopos susirinkimas datuotas pagal senąjį kalendorių. Tuomet pagal naująjį kalendorių jis turėjo įvykti 1905 m. gruodžio 20 d.

prielaidą, kad 1905 m. pabaigoje buvo įvairūs LKDP programos variantai.

1906 m. pradžioje išvystė savo veiklą LBKKP. Vilniuje pradėjo eiti jos organai - dienraštis "Nowiny Wileńskie" ir laikraščiai "Przyjacieł Ludu" ir "Towarzysz Pracy". Šios partijos biuro nariu laikinai buvo ir lietuvių krikščionių demokratų veikėjas V. Mironas. 1906 m. vasario 7 d. Vilniuje vyko LBKKP suvažiavimas, kuriame buvo svarstoma partijos programa. Į CK buvo išrinkti beveik vieni dvarininkai, todėl V. Mironas atsisakė jame dalyvauti⁷⁴. Ši partija mėgino išplėsti savo įtaką ir Kaune. Į LBKKP "rinktinių komitetą" laikinai buvo įtraukti ir šio komiteto lietuvių katalikų veikėjai: kun. K. Olšauskas, kun. prof. P. Januševičius, T. Žilinskas⁷⁵. V. Mironas dalyvavo LKDP kūrime, o P. Januševičius ir T. Žilinskas tuo metu priklausė tautiniams lietuvių demokratams /TLDP/⁷⁶. Nėra aiškios tokio lietuvių katalikų veikėjų blaškymosi priežastys. Reikia prisiminti, kad tuo metu tiek šių lietuviškų partijų, tiek LBKKP organizacinės struktūros dar nebuvo susiformavusios ir keisti partinę priklausomybę nebuvo sunku. Lietuvių veikėjus galėjo paveikti tai, kad LBKKP priešakyje stovėjo autoritetinga figūra - Vilniaus vyskupas, o šios partijos programoje buvo žadama remti Lietuvos autonomijos reikalavimus. Tokie žymūs katalikų veikėjai, kaip K. Olšauskas, tuo metu nebuvo tautiškai apsisprendę. P. Januševičius 1905 m. gruodžio 23 d. rašė, kad E. Ropas lankėsi pas M. Paliulionį ir išdėstė jam LBKKP programą. M. Paliulioniui programa nepatiko dėl savo politiškumo. P. Januševičius pasiūlęs priimti lietuvių programą, bet susierzinęs dėl E. Ropo programos, Žemaičių vyskupas apie nenorėjo kalbėti⁷⁷. Per naujus 1906 metus M. Paliulionis įsakė visuose dekanatuose sušaukti kunigų suvažiavimus, kurių tikslas buvo apsvarstyti, kaip Lietuvoje vykdyti katalikišką politikos akciją⁷⁸. P. Januševičius 1906 m. sausio 14 d. rašė A. Jakštui-Dambrauskui: "Buvo neva užmanyta sutaisyti prieš Naujus Metus programą ir pavesti ją kunigams; - po įvairiausių ilgų debatų tapo nuspręsta priimti Vilniaus programą (matomai LBKKP programą - A. G.) - reikėjo ją išversti, - komisijoje pas Sufraganą (G. Cirtautą - A. G.) perskaityti"⁷⁹. Šie šaltiniai rodo, kad M. Paliulionis 1906 m. pradžioje nutarė priimti LBKKP programą. Bet lietuvių

katalikų veikėjai neprarado vilties prastumti ir savosios. Tai atspindi Batakių dekanato kunigų 1906 m. sausio 24 ir 25 d. nutarimas. Kunigams vyskupo buvo liepta apsvarstyti LBKKP programą, tačiau susirinkime nutarta steigti LKDP ir prašoma M. Paliulionio imtis iniciatyvos sudaryti centro komitetą⁸⁰. V. Brizgys pažymėjo, kad Žemaičių vyskupijos politinio sąjūdžio priešakyje tuo metu buvo M. Paliulionis ir G. Cirtautas⁸¹. Kodėl M. Paliulionis parėmė LBKKP? Tam turėjo įtakos jo konservatyvumas ir prolenkiška orientacija. Žemaičių vyskupą labiau traukė LBKKP programos unijinės tradicijos, lietuvių, lenkų ir baltarusių katalikų vienybės idėja. LKDP programa kėlė radikalesnius agrarinius reikalavimus, pačią partiją kūrė daugiausia jaunieji kunigai. Tuo tarpu E. Ropo partijos eilėse buvo gausu dvarininkų. Be to, Vilniaus vyskupo vadovaujama jau susikūrusi partija buvo reali politinė jėga.

LKDP įkūrimo ir programos priėmimo idėja neapleido lietuvių kunigų ir vėliau. Jų norą organizuoti savą lietuvišką partiją galėjo skatinti ir išryškėjęs LBKKP antilietuviškumas. Caro valdžia 1907 m. pradžioje LBKKP uždraudė, motyvuodama tokį sprendimą priešvyriausybine šios partijos veikla. Kun. Šleivys 1906 m. laiške A. Jakštui-Dambrauskui ragino paskelbti LKDP programą⁸². "Vilniaus Žiniose" taip pat stebėtasi, kodėl taip ilgai neskelbiama programa. 1907 m. pradžioje ji pagaliau buvo atspausdinta "Draugijos" žurnale su tokiu redakcijos prierašu: "Jei jis daugumai patiks ir bus dvasiškos valdžios užtvirtintas, tuomet bus galima pradėti rupintis ir oficiališku Lietuvos, Krikščionių Demokratų partijos legalizavimu"⁸³. Vargu ar galėjo krikščionys demokratai skelbti savo programą katalikiškame žurnale be M. Paliulionio žinios. Programos paskelbimas davė naują impulsą svarstymams spaudoje apie LKDP įkūrimo galimybes. Kun. V. Jarulaitis 1907 m. rugpjūčio 14 d. laiške J. Tumui-Vaižgantui rašė, kad M. Paliulionis pareiškęs savo nuomonę dėl politiškos krikščionių partijos įkūrimo. Kun. M. Jurgaitis atsiuntęs politiškos katalikų draugijos įstatus⁸⁴. 1907 m. kun. A. Viskantas "Lietuvos ūkininke" rašė: "Vasario 7 d. vakare aš ir daug kitų kunigų buvome pas vyskupą. Vienas Kauno Seminarijos profesorius buvo man atsiuntęs 200 knygelių Krikščioniškosios demokratijos programos,

prašydamas išplatinti jas tarp Vilniaus dvasiškijos. Tą vakarą, parodęs vieną tų knygelėlių vyskupui, klausiau, ar nieko jis prieš tai neturėtų. ... Vyskupas paprašė pas save pasikalbėtų ..."⁸⁵. Kun. A. Viskantas buvo pašalintas iš Šv. Mikalojaus bažnyčios. 1907 m. pradžioje valdžia uždraudė LBKKP, ir vyskupui E. Ropui buvo rizikinga dalyvauti kurioje nors katalikiškoje partijoje, o, svarbiausia, tuo metu tarp E. Ropo ir lietuvių jau buvo iškilęs atviras konfliktas. Daugiau žinių apie lietuvių dvasininkų praktinius žingsnius, steigiant LKDP, nėra.

Nors revoliucija traukėsi, tačiau 1906 m. kovo 4 d. įsakas dėl draugijų veikimo įgalino katalikų veikėjus sukongcentruoti pastangas kultūriniam darbui. 1906-1908 m. sukurtos stambiausios lietuviškos katalikiškos organizacijos: "Saulės", "Žiburio", "Žagrės", "Šv. Juozapo", "Šv. Zitos", "Šv. Kazimiero", "Blaivybės" draugijos. Kūrėsi "krikščioniškai demokratiškos" ūkio draugijos⁸⁶. Sparčiai plito katalikiška spauda. 1906-1907 m. jau gausu straipsnių apie lietuvių krikščionių demokratų veikimą. Bendro to meto krikščionių demokratų veikimo nagrinėjimas reikalauja atskiros studijos. Čia bus paminėti pasisakymai spaudoje, susiję su LKDP veikla, ir krikščionių demokratų santykiai su kitomis partijomis. "Šaltinyje" krikščionių demokratų organais 1907 m. nurodomi šie laikraščiai: "Šaltinis", "Nedėldienio Skaitymai" ir dienraštis "Vilniaus Žinios"⁸⁷. M. Riomeris teigė, kad buvo du partiniai klerikalų organai - "Nedėldienio Skaitymai" ir "Šaltinis". Tačiau kun. J. Vailokaitis aiškiai pasisakė, kad, kadangi partijos nėra, tai ir "Šaltinis" nėra partijos organas, o tik laikraštis, leidžiamas krikščioniškai demokratiška dvasia⁸⁸. Analogiškai galima vertinti ir "Nedėldienio Skaitymus". Apie organizaciniu požiūriu neegzistuojančią LKDP tuo metu buvo rašoma dėl įvairių priežasčių. Nuo 1905 m. pabaigos dalis autorių manė, kad tokia partija egzistuoja. Juos klaidino tai, kad krikščionių demokratų veikla tuo metu buvo plačiai aprašoma. Kiti vis dar vylėsi, kad tokia partija bus įsteigta. LKDP paminėjimas greta kitų lietuvių politinių partijų teikė krikščionims demokratams didesnio svorio. Treti LKDP laikė egzistuojančia, tik nesusiorganizavusia. Tie krikščionys

demokratai, kurie dirbo ideologinį, organizacinį bei kultūrinį darbą, ir buvę partija.

LKDP dažniausiai minima siejant ją su rinkimais į Valstybės Dūmą ir santykiais su kitomis partijomis. 1906 m. pradžioje "Vilniaus Žiniose" raginama stoti ne į LBKPP, o į LKDP⁸⁹. Krikščionių demokratų partija minima kartu su kitomis keturiomis Lietuvos partijomis. Partijos veikla pasireiškianti spaudos leidimu ir organizacijų kūrimu. Artimiausi krikščionims demokratams esą Lietuviai Demokratai^{90*}. 1907 m. "Vilniaus Žiniose" tikimasi, kad sustiprėjus ir susiliejus "Saulėi" ir "Žiburiui", bus galima įsteigti "Krikščionių demokratų politiška partija"⁹¹. K. Pakalniškis teigė, kad neverta į dūmą rinkti demokratų ir socialdemokratų. Reikia sukurti LKDP, paskelbti jos programą ir rinkti atstovus iš savo partijos šalininkų⁹². 1907 m. rinkimų į II Dūmą kampanijos metu socialdemokratai pristatomi kaip didžiausi krikščionių demokratų priešai. Demokratų programa beveik nesiskiria nuo krikščionių demokratų socialiniais klausimais, tačiau jie neliečia tikybinių reikalų⁹³. 1905 m. pabaigos revoliucinių įvykių metu kai kurie kunigai skelbėsi esą artimi socialistams. Krikščionys demokratai atvirai nestojo prieš juos ir Didžiojo Vilniaus seimo metu. Vis dėlto ir anuomet tarp šių judėjimų buvo konfrontacija. Konfliktas išryškėjo 1906 m. pradžioje, kai revoliucija jau traukėsi, o kunigai pasuko ramaus kultūrinio darbo kryptimi. Tuo metu pasirodė krikščionių demokratų atsišaukimai "Šalin, socialistai, šalin", "Velnias pasirodė socialistams", "Gerieji darbai socialistų", kita antisocialistinė literatūra. K. Bielinis nurodė, kad priešiškus socialdemokratams turėjo ne tik vidines, bet ir išorines priežastis. Socialistai buvo kritikuoti ir popiežiaus enciklikose. Tačiau tomis politinėmis sąlygomis, kuriomis gyveno Lietuva, tokia krikščionių demokratų pozicija stūmė juos į carizmo sąjungininkų pusę⁹⁴.

Santykiai su Lietuvos demokratų partija nors ir buvo tuo laikotarpiu rezervuoti, tačiau demokratų rinkiminė platforma

* Kadangi autorius Lietuvių Demokratų organu pristato "Šviesą", reikia manyti, kad jis turėjo galvoje Tautinių lietuvių demokratų partiją.

buvo skelbiama "Nedėldienio Skaitymuose" ir "Šaltinyje". Mėginimas suartėti su demokratais matomas ir steigiant švietimo draugijas. Švietimo draugija "Vilniaus Aušra" neturėjo aiškios idėjinės pakraipos, ir joje bendradarbiavo tiek liberalūs inteligentai, tiek kunigai. Iš pradžių kunigai mėgino stoti į "Šviesos" draugiją. Pirmieji "Saulės" draugijos įstatai neturėjo katalikiškos pakraipos. Krikščionys demokratai, matyt, stengėsi patraukti į savo pusę liberalius inteligentus.

1907 m. pradžioje "Šaltinyje" buvo paskelbta krikščionių demokratų reikalavimų II Valstybės Dūmoje programa⁹⁵. Pats straipsnio pavadinimas "Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimas" nurodo, kad tai buvo partinė programa. Joje keliami autonomijos, švietimo, lietuvių kalbos teisių, vietinės savivaldos, valstiečių aprūpinimo žeme, darbininkų ir darbdavių santykių, tikėjimo klausimai. Daugeliu punktų ši programa primena "Draugijoje" paskelbtą programą. Tuo metu "Vilniaus Žiniose", redaguojamose J. Tumo, raginama steigti LKDP, jos CK, vietines organizacijas⁹⁶. Šie pasisakymai spaudoje patvirtina prielaidą, kad dar 1907 m. pradžioje realiai galvojama apie LKDP įsteigimą. Ape dvi Lietuvoje egzistuojančias partijas - "Lietuvos demokratų" ir "Krikščionių demokratų" - kalbama ruošiantis rinkimams į trečiąją dūmą⁹⁷. Įkurti LKDP raginama 1907 m. pasirodžiusioje J. Bikino knygelėje⁹⁸.

Daugiausia tuo metu LKDP kritikavo P. Vilūnas, 1905 m. pats dalyvavęs partijos kūrime. Jo nuomone, "partija" nedirba konkretaus darbo, neturi programos ir organizacijos, nėra opozicijoje carizmui⁹⁹. Katalikams nėra būtina steigti savo partiją, jie gali priklausyti kuriai nors partijai, kuri nėra priešiška tikybai¹⁰⁰. "Partija" tėra inertiška jėga, nes prie jos gali dėtis įvairių pažiūrų žmonės¹⁰¹. P. Vitkauskas LKDP apibūdino kaip "partiją be galvos", t. y. be vadovų ir organizacijos¹⁰².

Vėlesniais metais apie LKDP nekalbama. Tiktai P. Būčys vis keldavo partijos įsteigimo idėją. 1912 m. Kauno Vyriausios Žandarų valdybos viršininkas pranešė Kauno gubernatoriui: "... J. Maciejauskas, būdamas 1909 m. Šiaulių bažnyčios vikaru, priklausė Lietuvių krikščionių demokratų partijai, siekiančiai krikščioniškai demokratiškų tikslų"¹⁰³.

Kaip vertinti šį pranešimą? Žandarmerija, siekdama sukompromituoti lietuvių katalikų veikėjus, prisigalvodavo tuo metu nebūtų dalykų. Pagal jų pranešimus K. Marma, K. Olšauskas, J. Skvireckas buvę socialdemokratais. Galėjo minėtas valdininkas LKDP pavadinimą vartoti kaip abstrakciją. Juk dažnai kunigai buvo pristatomi kaip "nacionalistinės lietuvių partijos" nariai. Pagaliau galėjo veikti kokia nors nelegali kunigų partinė grupuotė. Kadangi kiti šaltiniai ir literatūra nemini tokio fakto, ši grupuotė turėjo būti nežymi.

Partija 1905-1907 metais organizaciniu požiūriu nesusiformavo. Kodėl taip atsitiko? Kaip jau anksčiau minėta, literatūroje nurodomos dvi pagrindinės priežastys - vyskupų nepritarimas ir politinės aplinkybės. Toks aiškinimas nėra pakankamas. Vyskupų nepritarimą galėjo sukelti jų prolenkiškumas, konservatyvumas, nenoras radikalių socialinių reformų, nenoras demonstruoti bažnyčios sąsajas su politika. P. Būčio atsiminimai ir rankraštinė medžiaga nerodo, kad vyskupai būtų kategoriškai atmetę LKDP programą. Ir E. Ropas, ir M. Paliulionis žinojo apie pasirengimus kurti LKDP, tačiau nekludė šio proceso. Nė vienas iš abiejų vyskupų neafišavo savo priklausomybės kokiam nors tautybei. Baronas E. Ropas, kilęs iš senos livoniečių giminės, buvo "truputį lenkas, truputį vokietis, truputį lietuvis, o visų pirma - katalikas"¹⁰⁴. Prieš tapdamas dvasininku, jis įgijo juridinį išsilavinimą ir dirbo įvairiose Peterburgo įstaigose. Caro valdžiai atrodė, kad tai - tinkama kandidatūra išspręsti nacionalinius prieštaravimus Vilniaus vyskupijoje. E. Ropas siekė suvienyti po katalikybės vėliava Lietuvos ir Baltarusijos lenkus, lietuvius ir baltarusius. LBKPP progamos punktai nacionaliniu klausimu nebuvo aiškiai suformuluoti - buvo siekiama Lenkijos autonomijos ir tuo pačiu pritariama Lietuvos autonomijai. Literatūroje E. Ropas dažnai apibūdinamas kaip nesutaikomas Lietuvos priešas. Tačiau lietuvių krikščionys demokratai į atvirą konfliktą su juo nėjo. Kun. P. Būčys 1904 m. lapkričio 13 d. laiške J. Tumui-Vaižgantui rašė, kad E. Ropas rūpinasi dėl lietuviško katalikiško laikraščio leidimo, kad jo pažiūros rimtos ir su jomis reikia skaitytis. E. Ropas lietuvių dvasininkus kaltina

pasidavimu pasauliečių liberalų įtakai¹⁰⁵. Pats vyskupas pareiškė, kad jis nepriklausęs nei endekams, nei kraštutiniams lietuvių nacionalistams, kurie iš esmės yra slapti socialistai¹⁰⁶. Kaip jau anksčiau minėta, E. Ropas viešai nepareišė kategoriškos nuostatos LKDP atžvilgiu. M. Paliulionis buvo senosios kartos vyskupas, kilimo lietuvis, prolenkiškos orientacijos, XX a. pr. nepalankiai žiūrėjęs į augantį lietuvių nacionalinį judėjimą. A. Jakštas-Dambrauskas M. Paliulionio mirties proga taip jį apibūdino: "Nabašnikas buvo idealus vyskupas, bet viduramžių tipo. Mylėjo klasišką kalbą, gynė bažnyčios teises, gerbė rubrikas, bet suprasti naujos gadinės reikalavimų nemokėjo. ... Lietuviško judėjimo nesuprato ir nesimpatizavo ... Matydamas vienok lietuvišką judėjimą apsireiškiant ir katalikiškuose rėmuose, rūpindavosi savotiškai remti"¹⁰⁷. 1905 m. revoliucija jį vertė keisti požiūrį į lietuvių dvasininkų judėjimą. M. Paliulionis prisidėjo prie Šv. Kazimiero draugijos steigimo, laimino kitas draugijas. Tačiau tuo pat metu jis stengėsi išlaikyti lietuvių kunigų judėjimą savo kontrolėje, rūpinosi, kad jis nenukryptų iš katalikiškų rėmų. M. Paliulionis ryžtingai pasisakė prieš nekatalikiškus "Saulės" įstatus, grasindamas uždrausti dvasininkams priklausyti šiai draugijai¹⁰⁸. Žemaičių vyskupas dvejojo, kurios partijos programą priimti. Ir LKDP, ir LBKKP jį baugino savo politiškumu (žr. p. 13) ir socialiniais reikalavimais. Nors 1906 m. pradžioje jis įsakė svarstyti LBKKP programą, tačiau, matyt, po kelių mėnesių vėl apsistojo ties LKDP. Bažnytinė hierarchija jau negalėjo kategoriškai eiti prieš tautinį judėjimą, tuo pačiu ji būtų praradusi didelės dalies kunigų kontrolę. Ypač tai svarbu buvo revoliucijos ir ruošiamo Didžiojo Vilniaus seimo sąlygomis. Vyskupams nebuvo visiškai aišku, kokie etniniai procesai vystysis Lietuvoje, kas susikurs ateityje - tautinė moderni Lietuvos valstybė ar kelių tautų federacija. Tai vertė ir E. Ropą, ir M. Paliulionį laviruoti. Vis dėlto vyskupams buvo artimesnės unijinės idėjos. Be to, bažnyčios politinę orientaciją apsprendė ne tik vyskupai, bet ir kapitula, kuri (ypatingai Vilniaus vyskupijoje) buvo prolenkiškos orientacijos. Kodėl lietuviai krikščionys demokratai nemėgino steigti savo partijos be vyskupų žinios? Iš dalies į šį klausimą atsako vėlesnių metų A. Jakšto-

Dambrausko polemika su viltininkais, kurios metu jis teigė, kad katalikai veikdami visuomet turi klausyti bažnyčios ir savo dvasiškosios valdžios¹⁰⁹.

1906 m. revoliucija traukėsi, bet mėginimai įkurti partiją dar tęsėsi. Po 1907 m. birželio mėn. valdžia vargu ar jau būtų legalizavusi LKDP. Krikščionims demokratams kurti savo partiją reiškė eiti į atvirą konfliktą su valdžia, o tai daryti neleido jų ideologija. Juo labiau negalėjo eiti į tokį konfliktą vyskupai. LKDP kūrėsi, kai buvo aktyvi kitų partijų politinė veikla. Dabar jų veikla susilpnėjo ir partinė konkurencija nebebuvo aktuali. Krikščionys demokratai sutelkė dėmesį į ramų kultūrinį darbą. Šiam darbui liaudyje pakako ir kunigo autoriteto. Kai kilo revoliucija į visuomeninį judėjimą įsitraukė didelis skaičius naujų žmonių. Prasidėjo naujas idėjinės diferenciacijos ciklas. 1905 m. pabaigoje plačioji visuomenė pirmą kartą išgirdo krikščionių demokratų vardą. Judėjimui reikėjo laiko susikristalizuoti. Kai kurie kunigai šliejosi prie tautinių lietuvių demokratų, kiti prie LBKKP. Kaip buvo anksčiau minėta, švietimo draugijos kūrėsi pradžioje ne vien pagal tikyba, kunigai tikėjosi rasti bendrą kalbą su liberaline inteligentija. "Šv. Juozapo" ir "Šv. Zitos" katalikiškos draugijos kūrėsi ne pagal nacionalinį požymį - tik vėliau įvyko šių draugijų skilimas į lietuviškas ir lenkiškas. Kun. Kazlausko laiške atsiskleidžia Žemaitijos kunigų grupės nesutarimai su A. Jakštu-Dambrausku katalikų veikimo taktiniais klausimais.¹¹⁰ 1905-1907 m. LKDP steigė tik konfesinė inteligentija, pasauliečiai inteligentai palaipsniui įsitraukė į krikščionių demokratų judėjimą tik XX a. II dešimtmetyje. Partijai įsikurti kliudė ir anksčiau minėti atskirų vyskupijų atstovų nesutarimai.

LKDP steigimas 1905-1907 m. suvaidino teigiamą vaidmenį krikščioniškosios demokratijos srovės vystymuisi. Visuomenė išgirdo krikščionių demokratų vardą. 1905-1907 m. su partijos vardu buvo siejamas katalikiškų organizacijų steigimas, spaudos leidimas, rinkimų į Valstybės Dūmą kampanija. Tai suteikė krikščionims demokratams didesnę autoritetą, leido greičiau sustiprinti savo pozicijas visuomenėje. Teiginys, kad LKDP tais metais nesusikūrė, čia buvo grindžiamas formaliu, visuotinai priimtu sąvokos "partija" supratimu - nebuvo organizacinių struktūrų,

formalios narystės, įstatų, patvirtintos programos. Vis dėlto į klausimą, ar egzistavo LKDP 1905-1907 ir vėlesniais metais, negalima atsakyti vienareikšmiškai. Tie katalikų veikėjai, kurie kūrė partiją, ir liko neformaliais krikščioniškosios demokratinės srovės lyderiais, palaikančiais glaudžius tarpusavio kontaktus. Krikščionys demokratai aiškiai išreiškė konkrečios gyventojų grupės - lietuvių katalikų - interesus. Katalikiškų organizacijų veikla plėtėsi, apimdama tolydžio vis naujas sferas. Šis darbas buvo gerai koordinuojamas tų pačių neformalių krikščioniškosios demokratijos lyderių, aiškiai atsiribojant nuo kitų organizacijų ideologiniu ir tautiniu požiūriu. Neturėdami savų partinių struktūrų, krikščionys demokratai galėjo pasinaudoti bažnytine organizacija (ypač Žemaičių ir Seinų vyskupijose). Kaip atskira partija jie veikė ir rinkimuose į Valstybės Dūmą. Nors ir nepatvirtinta, partijos programa nepranyko be pėdsakų. Krikščionys demokratai užėmė savo vietą tarp kitų lietuvių politinių jėgų - socialdemokratų, demokratų, viltininkų (tautininkų partijos užuomazga). Galima teigti, kad LKDP savitai, prisitaikydama prie to meto politinių aplinkybių, veikė ir po 1905-1907 metų.

LKDS* PROGRAMA IR JOS REIKŠMĖ

Duomenų apie programos kūrimo raidą yra mažai. Yra išlikęs P. Būčio rašytas programos juodraštis, kuriame keliami autonomijos klausimai¹¹¹. Jame aiškiau atribojama Rusijos centrinės valdžios ir autonominės Lietuvos kompetencija. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomas ranka rašytas programos nuorašas¹¹². Kuo jis skiriasi nuo "Draugijoje" išspausdinto programos projekto? Nuoraše nėra pasakyta, kad busià kovojama su lenkų inteligentais, kurie platins Lietuvoje lenkų kolonizacijà. Daugiau akcentuojamas lietuvių kalbos teisių plėtimas, priešinimasis rusifikacijai, kalbama apie maišytas lenkų ir

* "Draugijos" žurnale atspausdintas programos projektas vadinamas Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo (LKDS) programa.

lietuvių kunigų komisijas, kurios turi nustatyti įvairiakalbių paraprijų nacionalinę sudėtį, numatoma kovoti su migracija į Lietuvą. Lietuvos inteligentai raginami doriškai ir protiškai kelti sodiečių lygį. Kadangi ir nuoraše, ir paskelbtame spaudoje projekte minimas "Draugijos" žurnalas, reikia manyti, kad abu tekstai galutinai buvo suredaguoti 1906 metais.

Popiežiaus Leono XIII enciklikos LKDS programoje atsispindi tik pačiais bendriausiais bruožais (visuomenės demokratizavimo reikalavimai, socialinių klausimų sprendimai). Autonomijos, švietimo, lietuvių kalbos teisių, bažnyčios padėties klausimai išplaukė iš grynai specifinės Lietuvos situacijos. Popiežiaus enciklikos turėjo ne tiek tiesioginį poveikį Lietuvos krikščionims demokratams, kiek buvo idėjinis ir politinis akstinas kurti savo programą.

Apie rusų kadetų poveikį LKDS programai irgi galima kalbėti tik bendriausiais bruožais. Kadetai priėmė savo programą 1905 m. spalio 12-18 dienomis, taigi galėjo daryti poveikį lietuvių krikščionims demokratams tik paskutinėmis savaitėmis iki Didžiojo Vilniaus seimo. Bendras abiem programoms yra konstitucinės monarchijos siekimas, demokratiniai reikalavimai. Daugiau bendrų bruožų kadetai turėjo su LBKKP programa - autonomijos Lenkijai reikalavimas, darbininkų klausimo kėlinas (streikų, mingų laisvė, 8 valandų darbo diena).

Paskelbtoje LKDS programoje rašoma: "Lietuviai Krikščionis Demokratai arčiausioje giminytėje stovi su "Stronnictwo Konstytucyjno Katolickie na Litwie i Bialorus" (t.y. LBKKP - A.G.). Tarp jos ir mūsų tėra tiktai kalbos reikalų skirtumas. Dėl to visuose tikėjimo ir savo gerovės reikaluose rupjimsės su jais susitarti iš augšto ir paskui išvien darbuoties, idant būtumėme stipresni. Mūsų ir jų programe perskyrimas apie Bažnyčios reikalus beveik žodis į žodį tas pats" ¹¹³. CVIA saugoma byla liudija, kad LBKKP programos projektas carinių valdininkų buvo pradėtas svarstyti tik pačioje 1905 m. pabaigoje ¹¹⁴. Pati LBKKP kūrėsi 1906 m. pradžioje. Todėl galima manyti, kad LKDS programoje skelbiamas artumas su LBKKP neturėjo gilesnio pagrindo ir buvo tik taktinis manevras tam, kad palenktų E. Ropą į savo pusę. Dar daugiau, J. Jurkevičius teigė, kad LBKKP rėmėsi

LKDS programa ¹¹⁵. Abiejose programose iš tiesų daug bendro bažnyčios reikalų klausimais, Agrariniu klausimu lietuviai buvo radikalesni, reikalaujami išdalinti valstybines žemes valstiečiams ¹¹⁶. Fabrikų darbininkams LBKKP programa skyrė žymiai didesnę dėmesį ¹¹⁷. Autonomijos ir švietimo klausimais LKDS programą nuo LBKKP skyrė aiškesni tautiniai pirmosios reikalavimai. Autonomijos klausimu LBKKP užėmė neiškliają poziciją - reikalavo Lenkijos karalystės autonomijos ir tuo pat metu rėmė lietuvių reikalavimus dėl autonomijos ¹¹⁸. LBKKP programa keitėsi. Dvarininkams spaudžiant, iš programos buvo pašalinti radikalesni agrariniai reikalavimai.

Apie demokratų "Šaltinyje" rašyta, kad jie beveik niekuo nesiskiria nuo krikščionių demokratų socialiniais klausimais, tik nesirūpina tikybos reikalais ¹¹⁹. Iš tiesų LDP 1902 m. programos projektas ¹²⁰ ir 1906 m. programa ¹²¹ turėjo daug bendro su LKDS programa. Reikia manyti, lietuvių krikščionys demokratai perėmė iš jų nemažai teiginių. Bendras buvo Lietuvos autonomijos etnografinėse ribose ir Seimo Vilniuje reikalavimas, autonominės Lietuvos kompetencijos atribojimas nuo centrinių Rusijos valdžios organų kompetencijos ir t.t. Demokratai nuėjo toliau, galutiniu tikslu laikydami nepriklausomą Lietuvos valstybę. LKDS programa panaši į 1902 m. programos projektą ir kalbos, švietimo bei agrariniais klausimais. Demokratai nelietė tikybos klausimų, tačiau, kaip ir krikščionys demokratai, reikalavo lietuviškai kalbančių vyskupų ir kunigų.

Kokią reikšmę turėjo LKDS programa iki I pasaulinio karo krikščionių demokratų srovės veiklai? Išskyrus M. Krupavičiaus darbą ir "Šaltinyje" 1907 m. paskelbtą LKDS rinkimų į Valstybės Dūmą programą (žr. p. 11, p. 16), kita literatūra ir šaltiniai nepatvirtina, kad lietuviai krikščionys demokratai būtų tiesiogiai vadovavęsi savo programa. Tačiau nuo 1905 m. krikščionių demokratų vardas išėjo į viešumą. Programa buvo tarytum jų manifestas. Po to pasirodė teorinių darbų apie krikščioniškąją demokratiją, kuriais vadovautasi visuomeninėje veikloje.

Programoje pabrėžiama, kad neketinama atsiskirti nuo Rusijos ¹²². Ši mintis buvo aiškiai išreikšta dar "Tėvynės

Sarge". Tai buvo ne tik krikščionių demokratų taktinis manevras, bet ir jų siekimas nukreipti tautinį judėjimą evoliucijos keliu. P. Būčys 1901 m. rašė J. Tumui-Vaižgantui: "Revoliucijos politiką aš atmetu pasišlykštedamas. Ne Rosijos pragaišties, ale Lietuvos gerovės aš jieškau" ¹²³. J. Tumas-Vaižgantas manė, kad caro nuvertimas tik sustabdytų draugijų darbą.

Autonomijos klausimu krikščionys demokratai nebuvo originalūs. Jau 1904 metais lietuvių visuomenėje autonomijos idėja buvo populiari. Lietuvos autonomijos reikalavimas ir Suvalkų gub. dalies priskyrimas jai rodo, kad krikščionys demokratai skyrė Lietuvą nuo Lenkijos. Rinkimų I ir II Dūmą programoje autonomijos klausimas nukeltas į tolimesnę ateitį, į pirmą vietą iškilo savivaldybės klausimas ¹²⁴. 1911 metais A. Jakštas-Dambrauskas, gelbėdamas lietuvių katalikiškas draugijas nuo jų uždarymo, "Draugijos" žurnale viešai išsižadėjo Lietuvos politinio savarankiškumo idėjos ¹²⁵.

Programos švietimo srityje buvo reikalaujama mokyklose dėstyti lietuviškai ir propaguoti lietuviybę. Šiuos reikalavimus pavyko įgyvendinti per mokyklas, priklausiusias katalikiškoms švietimo draugijoms. Daug pasiekta organizuojant knygų leidimą, knygynų steigimą.

Su kalbos dalykais programoje susieti reikalavimai sustabdyti rusifikaciją ir polonizaciją, steigti tautiškas draugijas, įtvirtinti lietuvių kalbos vartojimą bažnyčiose ¹²⁶. Iki Pirmo pasaulinio karo lietuvių įsitvirtinimas bažnytinėje hierarchijoje Žemaičių ir Seinų vyskupystėse vyko sėkmingai. Vyskupais Žemaičių vyskupystėje buvo paskirti lietuviai G. Cirtautas, o vėliau P. Karevičius, Seinų vyskupystėje - A. Karosas. Vilniaus vyskupystėje kovojo prie polonizaciją ir už lietuvių kalbą bažnyčiose daugiau kunigai, susiję su viltininkais. Lietuviškų katalikiškų draugijų tinklas objektyviai stabdė nutautėjimo procesą.

Pagrindinis socialinės krikščionių demokratų politikos uždavinys buvo aprūpinti valstiečius žeme, reguliuoti santykius tarp samdinių ir samdytojų ¹²⁷. Krikščionių demokratų galimybės šiais klausimais buvo labai ribotos, kadangi jie neturėjo kompetencijos leisti įstatymus, o darbdaviai - dvarininkai ir fabrikantai - daugiausia buvo ne

lietuvių kilmės, svetimi tautiniam judėjimui. Daugiau pavyko padaryti steigiant programoje numatytas 128 ūkines, vartotojų, savitarpio šelpimo draugijas, prieglaudas ir t.t.

Programoje buvo numatyta kiekvienoje parapijoje įsteigti kovos su girtybe kuopas 129. Katalikų "Blaivybės" draugijos skyriams 1913 m. priklausė apie 60 tūkstančių narių.

Bažnyčios vidaus gyvenime pagrindiniai reikalavimai buvo siejami su pasaulietinės valdžios nesikišimu į jos reikalus. Tačiau vėlesniais metais kontaktuodami su caro valdžia ir Vatikanu lietuvių katalikų veikėjai koncentravo dėmesį ne į šiuos klausimus, o į Lietuvos bažnyčios polonizavimą.

Programos autoriai tikėjosi, kad susikurs autonominė Lietuva, kuri galės reikalauti teisių iš centrinės valdžios, o patys krikščionys demokratai bus įtakinga partija, kuri dalyvaus leisdamą įstatymus. Tačiau išsigalėjus reakcijai visuomeninis gyvenimas Lietuvoje pasuko kita kryptimi.

Lietuvių krikščionys demokratai sutelkė dėmesį į kultūrinį darbą.

Literatūra ir šaltiniai:

1. Tumas J. Lietuvių krikščionių demokratų veiksmas // Draugija. - 1907. - Nr. 3. - P. 258.
2. Römer M. Litwa. Studyum o odrodzeniu narodu Litewskiego. Lwow. - 1908. - S. 413.
3. Krupavičius M. Trumpa krikščioniškosios demokratijos istorija // Krikščionis demokratas. - 1927. - Nr. 3/4/5. - P. 17-65.
4. Krupavičius M. Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje // Tėvynės sargas. - 1954. - Nr. 1 (11). - P. 1-64.
5. Kasulaitis A.J. Lithuanian christian democracy. Chicago. - 1976.
6. Čepėnas P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. - 1977. - T.1. - P. 297.
7. Brizgys V. Lietuvių tauta ir krikščioniškoji demokratija // Tėvynės sargas. - 1951. - Nr. 1. - P. 1-2.
8. Kapsukas V. Veidmainių darbai. - V., 1961.
9. Lietuvos TSR istorija. - V., 1963. - T.2; Griškūnaitė E. Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1895-1914 m. - V., 1971; Lauraitis V. Katalikų bažnyčia ir revoliucinių socialdemokratų kova prieš ją Lietuvoje 1905-1907 metais. Kand. disertacija. - Vilniaus valst. V. Kapsuko universitetas, 1974.
10. Lukoševičius V. Lietuvos klerikalų socialinės-ekonominės koncepcijos XIX a. pab. ir XX a. pr. // LTSR AMMD. Ekonomika. - 1968. - T.8. - Šaš. 1. - P.57.

11. Lietuvos krikščionių demokratų partija // Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija. - V., 1968. - T.2. - P.387.
12. Zinkus J. Lietuvių krikščionių demokratų sąjunga // Tarybų Lietuvos enciklopedija. - V., 1986. - T.2. - P.554.
13. Gaigalaitė A. Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais. - V., 1978. P.63.
14. Lossowski P. Litewska Chrzescijanska demokracja// Chrzescijanin w swiecie. - 1987. - Nr. 171. - S. 119-135.
15. Būčys P. Šį tą prisimenant iš Didžiojo Vilnius Seimo // Tėvynės sargas. - 1948. Nr.4. - P.257.
16. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas // Draugija. - 1907. - Nr. 1. - P. 68.
17. Tumas J. Lietuvių krikščionių demokratų veiksmas // Draugija. - 1907. Nr. 3. - P.258.
18. Krupavičius M. Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje // Tėvynės sargas. - 1954. - Nr.1 (11). - P.12.
19. Šaulys K. Iš atsiminimų apie krikščioniškąją demokratiją Lietuvoje // Tėvynės sargas. - 1948. - Nr. 4. - P.258.
20. Krikščioniškoji demokratija. - K. 1906.
21. Krupavičius M. Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje. // Tėvynės sargas. - 1954. Nr. 1(11).-P.13.
22. Ten pat. P.12.
23. A. Dambrausko 1905 m. gruodžio 4 d. laiškas M. Paliulioniui // Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos rankraščių skyrius (toliau - VVUB RS). - F. 1.-E.113.-L.26.
24. Lossowski P. Litewska Chrzescijanska demokracja // Chrzescijanin w swiecie. -1987. Nr. 171.-S.122; Krikščionys demokratai // Lietuvių enciklopedija. - Boston, 1958.-T.13.-P.107.
25. Lossowski P. Litewska Chrzescijanska demokracja // Chrzescijanin w swiecie. - 1987. Nr.171.
26. Krupavičius M. Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje // Tėvynės sargas. - 1954.- Nr. 1 (11). - P.20.
27. Ten pat.
28. J. Bikino 1905 m. sausio 31 d. laiškas A. Dambrauskui // VUB RS. - F. 1.- D. 306.- L. 3.
29. P. Vilūno 1905 m. balandžio 5 d. laiškas A. Dambrauskui // VUB RS. - F. 1.-E. 26.- L. 1.
30. Merkėlis A. Juozas Tumas Vaižgantas. - V., 1989. - P. 153.
31. Ten pat, P. 154.
32. A. Dambrausko 1905 m. gegužės 4 d. laiškas J. Tumui // VUB RS. - F. 1. - E. 274. - L. 17.
33. Pamokslas kun. Tumo pasakytas Balandžio 24 ant Girnikų kalno // Vilniaus žinios. - 1905. - Nr. 141. - P. 1.

34. Kun. P.V. (Vilūnas P.). Į bendrąjį darbą // Vilniaus žinios. - 1905. - Nr. 145. - P.1.
35. V. Jarulaičio 1905 m. spalio 22 d. laiškas A. Dambrauskui // VUB RS. - F.1.-D.292.-L.2.
36. J. Bikino 1905 m. rugsėjo 29 d. laiškas J. Tumui // VUB RS. - F.1.-D.957.-L.4-5a.
37. J. Bikino 1905 m. gruodžio 23 d. laiškas J. Tumui // VUB RS.-F.1.-D.957.-L.2.
38. Atbalsiai // Vilniaus žinios. - 1905.-Nr. 248.-P.1.
39. K. Pakalniškio referatas // Lietuvos Respublikos valstybinis istorijos archyvas (toliau - LR VIA). -F.696.-Ap. 2.-B.327.-L.109-111.
40. Ten pat.
41. P. Januševičiaus 1905 m. spalio 28 d. laiškas A. Dambrauskui // VUBRS.-F.1.E.206.-L.38.
42. Gira L. Didysis Vilniaus seimas // Lietuvos aidas. - 1917.-Nr.6. P.2.
43. Petruelis A. Į Vilniaus vyskupijos kunigus - lietuvius // Vilniaus žinios. - 1905.- Nr. 254.-P.1.
44. J. Bikino 1905 m. lapkričio 10 d. laiškas J. Tumui // VUB RS. -F.1.-D.957.-L.3.
45. Kun. P.V. (Vilūnas P.). Iš priežasties busiančio "Lietuvių susirinkimo" // Vilniaus žinios. - 1905.-Nr.265.-P.1..
46. Kukta J. Vilniaus vyskupystės kunigams // Vilniaus žinios. -1905.-Nr.269.-P.1.
47. Merkelis A. Juozas Tumas Vaižgantas. -V., 1989.-P.157-158.
48. Römer M. Litwa. Studium o odrodzeniu narodu Litewskiego. - Lwow, 1908.-8.389.
49. Būčys P. Šį tą prisimenant iš Didžiojo Vilniaus Seimo // Tėvynės sargas. -1948.-Nr.4.-P.255.
50. Visų kunigų balsas. Nutarimas kunigų susirinkusių Lapkričio 23 (Gruodžio 6) d. Vilniuje pas kun. Kukta // Vilniaus žinios. - 1905.-Nr.290.-P.1.
51. Atbalsiai. Vilniuje // Vilniaus žinios. - 1905.-Nr. 278.-P.2..
52. Miknys R., Motieka E. Tautiškoji Lietuvių Demokratų Partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės // Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. - V., 1990.-T.1. (Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos). - P.99.
53. Tumas J. Lietuvių krikščionių-demokratų veiksmas // Draugija. - 1907.-Nr.3.-P.258.
54. J. Tumo-Vaižganto 1906 m. laiškas A. Kaupui // Literatūra. - 1988.-T.XXX(1).-P.75.
55. Kairys S. Tau, Lietuva. - Boston, 1064.P.147.
56. Krupavičius M. Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje // Tėvynės sargas. - 1954.-Nr.1(11).-P.60.

57. Krikščionys demokratai // Lietuvių enciklopedija. - Boston. 1958.- T.13.-P.108.
58. Tumas J. Lietuvių krikščionių-demokratų veiksmas // Draugija. - 1907.-Nr.3.-P.258.
59. Būčys P. Šį tą prisimenant iš Didžiojo Vilniaus Seimo // Tėvynės sargas. - 1948.-Nr.4.-P.255.
60. Ten pat. - P. 257.
61. Krupavičius M. Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje // Tėvynės sargas. - 1954.-Nr.1(11).-P.26.
62. Ten pat. - P.2.
63. Pajaujis J. Politinių grupių sociologiniai bruožai // Varpas. - 1955.-Nr.2.-P.27.
64. Bažnytinės žinios // Lietuvių laikraštis. - 1905.-Nr.12.-P.148.
65. Tumas J. Lietuvių krikščionių demokratų veiksmas // Draugija. - 1907.-Nr.3.-P.258.
66. Krupavičius M. Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje // Tėvynės sargas. - 1954.-Nr.1(11).-P.65-66.
67. Gaigalaitė A. Klerikalizmas Lietuvoje. - V., 1970.-P.26.
68. Kauno gub. dvasininkų, pastebėtų dalyvaujant lietuvių revoliuciniame judėjime 1905-1906 m., sąrašas // LR VIA. -F.378.-B.S.-Ap.114.-1906m.B.179.-L.35-43.
69. Kauno gub. Žandarų valdybos viršininko raštas Vilniaus generalgubernatoriui // LR VIA. F.378.B.S. Ap.113. 1905 m. B.382.-L.56.
70. Merkelis A. Juozas Tumas Vaižgantas. - V., 1989.-P.160.
71. Tumas J. Lietuvių krikščionių demokratų veiksmas // Draugija. - 1907.-Nr.3.-P.264-266.
72. J. Bikino 1905 m. rugsėjo 29 d. laiškas J. Tumui // VUB RS.-F.1.-D.957.-L.4-5a.
73. J. Bikino 1905 m. gruodžio 23 d. laiškas J. Tumui // VUB RS.- F. 1.-D.957.-L.2.
74. Jonas Kurmis (Žemaitis Z.). "Konstitutiškai-katalikiškoji partija Lietuvoje ir Baltgudijoje" ir mes // Vilniaus žinios. - 1906.-Nr.46.-P.1-2.
75. Iks (Basanavičius J.). Kauno atstovų rinkimai // Vilniaus žinios. - Nr.62.-P.1-2.
76. Miknys R. Motieka E. Tautiškoji Lietuvių Demokratų Partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės // Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. - V.,1990.-T.1. (Tautinės savimonės žadintojai" nuo asmens iki partijos). - P.112.
77. P. Januševičiaus 1905 m. gruodžio 23 d. laiškas A. Dambrauskui // VUBRS.-F.1.-E.206.-L.39.
78. Bataktų dekanas kun. J. Tumui // Mūsų senovė. - 1921.- Kn.2.-P.120-121.

79. P. Januševičiaus 1906 m. sausio 14 d. laiškas A. Dambrauskui // VUBRS. -F.1.-E.206.-L.40.

80. Batakių dekanas J. Tumui // Mūsų senovė. - 1921.-Kn.2.-P. 120-121.

81. Brizgys V. Lietuvių tauta ir krikščioniškoji demokratija // Tėvynės sargas.-1951.-Nr.1.-P.1-2.

82. Kun. Šleivio 1906 m. laiškas A.Dambrauskui // VUB RS.-F.1.-E.55.-L.47.

83. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas // Draugija. - 1907.-Nr.1.

84. V. Jarulaičio 1907 m. rugpjūčio 14 d. laiškas J. Tumui // VUB RS.-F.1.-D.954.-L.8a.

85. Kun. Antanas Viskantas. Iš Vilniaus lietuvių gyvenimo // Lietuvos ūkininkas. - 1907.-Nr.32.-P.482.

86. Krikščioniškai-demokratiškos ūkiškos draugijos // Šaltinis. - 1907.-Nr.11.-P.162-163.

87. Skrebenius (Vailokaitis J.). Apie Lietuvos partijas // Šaltinis. - 1907.Nr.3.-P.34-35.

88. Kun. J. Vailokaitis. Kas laikraščiuose rašoma? // Šaltinis. - 1907.-Nr.17.-P.270-272.

89. Kelmas iš Pamiškės. Lietuviai-katalikai apsidairykite // Vilniaus žinios. - 1906.-Nr.10.-P.1.

90. Kun. Kajetonas Jaunutis. Mūsų partijų veikimas // Vilniaus žinios. -1907.-Nr.11.-P.1-2.

91. Krikšč. - Demokratas (ne kunigas). Skausmo balsas // Vilniaus žinios. - 1907.Nr.53.-P.1.

92. Dédé Atanazas (Pakalniškis K.). Kokie turi būti renkami mūsų atstovai į Valstybės Dūmą // Šaltinis. - 1906.-Nr.33.-P.514-515.

93. Skrebenius (Vailokaitis J.). Apie Lietuvos partijas // Šaltinis. -1907.-Nr.3.-P.34-35.

94. Bielinis K. Penktieji metai. - Niujorkas, 1959.-P.392.

95. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimas // Šaltinis. -1907.-Nr.4.-P.51-55.

96. Andrius Baltrus. Krikščionys demokratai, organizuokitės // Vilniaus žinios.-1907.-Nr.49.-P.1-2.

97. Lietuvis. Valstybės dūma // Šaltinis.-1907.-Nr.48.-P.764-765.

98. D. Dumbbrė (Bikinas J.). Ar bus geriausia, kad socialistai gaus viršų. - K.,1907.-P.80.

99. Kun. P. V-nas (Vilūnas P.). Visuomenės veikėjų katalikų darbas // Vilniaus žinios. - 1906.-Nr.155.-P.2-3.

100. Kun. P. V-nas (Vilūnas P.). Prie mūsų krikščionių-demokratų "partijos" pamatų // Vilniaus žinios. - 1907.-Nr.73.-P. 1-2; Nr. 74.-P.1-2.

101. Kun. V. (Vilūnas P.). Kunigai ir rinkimai // Vilniaus žinios. -1907.-
Nr.139.-P.1-2.
102. Vitkauskas J. Saugokitės partijos be galvos! // Lietuvos ūkininkas.
-1906.-Nr.62-P.748-749.
103. Kauno gub. Žandarų valdybos viršininko pranešimas Kauno
gubernatoriui // LR VIA. -F.1010.-Ap.2.-B.61.-L.414.
104. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. -Poznan, 1988.-S.231.
105. P. Būčio 1904 m. lapkričio 13 d. laiškas J. Tumui // VUB RS.-F.1.-
D.456.-L.2.
106. Ištrauka iš laikraščio "Birževyje vedomosti" // TSRS centrinis
valstybinis istorijos archyvas Leningrade. -F.821.-Ap.3.-B.1021.-L.42.
107. Dambrauskas A. Iš Kauno kronikos // Mūsų senovė.-1921.-Kn.1.-
P.49.
108. M. Jurgaičio 1906 m. gruodžio 30 d. laiškas A. Dambrauskui //
VUBRS.-F.1.-B.109.-L.9.
109. A. Jakštas (Dambrauskas A.). Šis tas apie katalikiškojo veikimo
principus // Draugija. - 1913.-Nr.75.-P.272-280; A. Jakštas (Dambrauskas
A.). Principų klausimai // Draugija. - 1913.-Nr.77/78.-P.101-102.
110. K. Kazlausko 1906 m. lapkričio 19 d. laiškas A. Dambrauskui //
VUBRS.-F.1.-D.256.-L.8.
111. P. Būčio juodraščiai // LR MA Centrinės bibliotekos Rankraščių
skyrius.-F.12-731.-L.1-2.
112. K. Olšauskas. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimas //
VUBRS.-F.1.-C.27.-L.2-69.
113. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo programos projektas
(toliau -LKDS programos projektas) // Draugija. -1907.-Nr.1.-P.75.
114. Dėl Vilniaus vyskupo išleistos Lietuvos ir Baltarusijos
konstitutiškai katalikiškos partijos programos // LR VIA. -F.378. BS.1905.
B.395.
115. Jurkiewicz J. Rozwoj polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi
w latach 1905-1922. -Poznan, 1983.-S.44.
116. LKDS programos projektas // Draugija. -1907.-Nr.1.-P.75.
117. Lietuvos ir Baltgudijos Konstitutiškai-katalikiškos partijos
programa // Vilniaus žinios. -1906.-Nr.15.-P.4.
118. Ten pat.-Nr.17.-P.4.
119. Skrebenius (Vailokaitis J.). Apie Lietuvos partijas // Šaltinis. -
1907.-Nr.3.-P.34-35.
120. Lietuvių Demokratų partijos projektas // Varpas.- 1902.-Nr.12.-
P.259-261.
121. Lietuvos Demokratų partijos programa. -Tilžė, 1906.
122. LKDS programos projektas // Draugija. -1907.-Nr.1.-P.71.
123. P. Būčio 1901 m. laiškas J. Tumui // VUB RS. -F.1.-D.456.-L.1.

124. Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimas // Šaltinis. -1907.-
Nr.4.-P.51-55.
125. A. Jakštas. (Dambrauskas A.). Faktai ir principai // Draugija.-
1911.-Nr.50.-P.165.
126. LKDS programos projektas // Draugija.-1907.-Nr.1.-P.74.
127. Ten pat. -P.75.
128. Ten pat.
129. Ten pat.-P.76.